

Т. З. Гарасимів

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”

д-р юрид. наук, проф.,
проф. кафедри теорії та філософії права

Т. Ю. Дашо

Львівський державний університет внутрішніх справ

канд. юрид. наук, доц.,
доц. кафедри господарсько-правових дисциплін

ОСНОВНИ ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ

© Гарасимів Т. З., Дашо Т. Ю., 2015

Досліджено одну із основних проблем теорії та філософії права. Мета статті полягає в тому, щоб зосередити увагу на вирішенні однієї із фундаментальної проблем юридичної науки: засад взаємодії основних інститутів громадянського суспільства та правової держави. Автори проаналізували функціонування загальних інституцій правової держави і громадянського суспільства. Крім цього, звернуто увагу на необхідність їх взаємодії в процесі реформування суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, філософсько-правова проблема, соціальні чинники, індивідуальні чинники, взаємодія, реформування суспільства, фундаментальна проблема, держава, право, влада, суспільство, права і свободи людини і громадянина.

Т. З. Гарасимів, Т. Ю. Дашо

ОСНОВНЫЕ ИНСТИТУТЫ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА: ОСНОВЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Рассмотрено одну из основных проблем теории и философии права. Цель статьи состоит в том, чтобы акцентировать на решении одной из фундаментальной проблем юридической науки: защиты прав и свобод человека и гражданина на этапе формирования гражданского общества. Авторы проанализировали индивидуальные и социальные факторы формирования гражданского общества. Кроме этого, обращено внимание на необходимость защиты прав человека и гражданина в этом процессе.

Ключевые слова: гражданское общество, философско-правовая проблема, социальные факторы, индивидуальные факторы, фундаментальная проблема, государство, право, власть, общество, права и свободы человека и гражданина.

T. Z. Harasymiv, T. Y. Dasho

MAIN INSTITUTIONS OF CIVIL SOCIETY AND RULE OF LAW, PRINCIPLES OF COOPERATION

The article is dedicated to one of the main problems of the theory and philosophy of law. The purpose of this article is to focus on solving one of the fundamental problems of legal science: principles of interaction civil basic institutions of society and the rule of law. The authors analyzed the functioning of the common institutions of the rule of law and civil society. Also referred to the need for cooperation in the process of reforming society.

Keywords: civil society, rule of law, philosophical and legal issue, social factors, individual factors, interaction, social reform, a fundamental problem, state, law, government, society, rights and freedoms of man and citizen.

Постановка проблеми. Дослідження проблем взаємодії та взаємозв'язку демократичної, правової держави і громадянського суспільства протягом тривалого періоду були суперечливими та неоднозначними. Це пов'язано, насамперед, із тим, що раніше правову державу і громадянське суспільство розглядали майже як антагоністів. Поступово в наукових підходах почала посилюватись тенденція, відповідно до якої суперечність між громадянським суспільством і правовою державою зникає внаслідок поступового перебрання громадянським суспільством на себе більшості функцій, що належали державі. Вихідною тезою зазначеного погляду є визнання протилежності між державними інститутами та інститутами громадянського суспільства.

На підставі порівняння цих удавано протилежних явищ робили висновок про “позитивність” громадянського суспільства та негативність державної влади, яка асоціюється з бюрократизмом, нехтуванням людськими потребами, примусом, насильством, усілякими утисками тощо. Побутувала думка, що за умови зникнення одного з цих “явищ” одразу всі його ознаки разом із функціями перейдуть до іншого, і ми отримаємо такий політико-правовий витвір, який уже не буде ні державою, ні громадянським суспільством. Усе це свідчить про те, що без держави не може бути громадянського суспільства, а без останнього неможливе існування повноцінної правової держави, оскільки вони є органічними аспектами одного цілісного життя людини і сучасного цивілізованого суспільного буття [18, с. 174]. Громадянське суспільство зовсім не заперечує державу чи наявність та необхідність державної влади: перше може активно формуватися та діяти лише тоді, коли цьому сприятимуть відповідні державні засади, державна організаційна діяльність, яка прокладатиме шлях для втілення у практику суспільного життя найефективніших чинників його розвитку. Фактично правова держава постає політичним інструментом формування громадянського суспільства, оскільки лише вона здатна вжити всіх необхідних заходів щодо його становлення та розвитку [13, с. 144]. І навіть більше, вона виступає гарантом громадянського суспільства.

Але суперечність між громадянським суспільством і державою не означає також аполітичності самого громадянського суспільства та його протиставлення політичній владі взагалі. Адже політичні відносини, які за вихідним визначенням є відносинами з приводу влади, характеризують і громадянське суспільство, з тією лише відмінністю [25, с. 80], що вони не є державно-політичними. Ті взаємовідносини, що виникають у сфері взаємодії громадянського суспільства та держави як політичного інституту, завжди політично забарвлені. У громадянському суспільстві, своєю чергою, наявні такі політичні інститути, як політичні партії, громадсько-політичні організації, засоби масової інформації, органи місцевого самоврядування, через які, власне, здійснюється взаємодія громадянського суспільства та правової держави [8, с. 8].

Аналіз останніх досліджень. На нашу думку, досліджуючи інститути правової держави та їхню взаємодію з громадянським суспільством, не можна залишити поза увагою таке поняття, як “правова система”, адже правова система як інституціональне утворення виникає та функціонує за наявності певних умов соціального та юридичного порядку. Активну роль у розвитку та функціонуванні правової системи відіграє держава, адже саме державні структури надають правовим положенням і цінностям якості формальної визначеності, загальної обов'язковості, гарантованості тощо. Державна публічна діяльність установ, наділених владою і засобами щодо її реалізації, має для позитивного права вагоме значення – вона формулює, створює, затверджує цей об'єкт.

Питання про співвідношення права, правової системи і держави є одним із основних у правознавстві. Держава і право являють собою складні за природою, структурою, формою та функціями суспільні явища. Розкриття поняття кожного з них потребує низки взаємопов'язаних досліджень, жодне з яких окремо не розкриє повністю предмета дослідження.

Так, М. Палієнко зазначає, що у вивченні відношення права до держави на першому плані основна проблема цього відношення, а саме – питання про зумовленість держави як владного союзу обов'язковою силою права [17, с. 283–284]. Автор стверджує, що, оскільки джерелом влади є “підвладні” (тобто народ), то держава не може ігнорувати правові імперативи, які вона сама створює, саме тому закон є імперативом владарювання та імперативом підвладних [17, с. 321; 342].

Співвідношення держави і права має три основні аспекти: єдність, відмінність, взаємодію. Єдність знаходить вираження у їх походженні, типології, детермінованості економічними, культурними та іншими умовами, спільності історичних доль; у тому, що вони є засобами соціальної регуляції та упорядкування, акумулюють і збалансовують загальні та індивідуальні інтереси, гарантують права особи. Єдність держави і права виражена в певній формулі: держава – правова форма організації та функціонування публічної, політичної влади. Водночас між ними є і певні відмінності, що випливають із визначень цих понять, їхнього онтологічного статусу та суспільної природи. Якщо держава виступає особливою організацією політичної влади, формою існування класового суспільства, то право – це соціальний регулятор. Якщо держава виражає силу, то право – волю, якщо первинним елементом держави є державний орган, то первинним елементом права – норма, а саме право – це система офіційно встановлених і охоронюваних норм, що виступають регуляторами поведінки людей.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія держави і права виражається в різному їх впливі один на одне. Вплив держави на право полягає передусім в тому, що вона його створює, вдосконалює і змінює, охороняє від правопорушень, утілює в життя. Зрозуміло, що першопричини права – не в державі як такій, а в соціальній необхідності, соціальних потребах. Держава усвідомлює їх, перекладає їх на мову закону, юридичних норм, створює, засновує право. Роль держави і права в сучасному суспільстві може виявлятися тільки через засоби їх взаємодії. Структуру та функції держави не можна уявити поза правовою системою. Своєю чергою, остання значною мірою залежна від правової діяльності держави [15, с. 8–10]. Отже, взаємодія державних і правових механізмів породжує їх відносну самостійність і, водночас, – залежність, яка, безумовно, повинна передбачати контроль за ними.

Соціальне призначення права полягає у регулюванні поведінки людей. Однак встановлені державою правові норми не можуть виконувати регулювальної ролі без складного механізму їх реалізації. Без утілення правових приписів у життя норми права мертві. Інакше кажучи, вони втрачають своє соціальне значення. На думку В. Нерсисянца, логічним, первинним, базовим, визначальним, предметоутворювальним у науці про право і державу є поняття права та відповідне поняття держави [20, с. 3].

У реальному житті функціональні взаємозв'язки держави і права постійно розвиваються та видозмінюються. Вони можуть визначатися верховенством держави над правом або пріоритетом права над державою. Також вони можуть характеризуватися станом рівноваги. Принцип верховенства права підпорядковує державу громадянському суспільству, яке за умови його реальності само вирішує питання про форму, зміст і соціальне призначення держави. Він є основою визнання народного суверенітету і його первинності щодо суверенітету нації та держави. На нашу думку, саме у цьому полягає нерозривність процесу верховенства права та розвитку демократії.

Визначення характеру співвідношення прав і свобод потребує врахування природи самої держави, її сутності, розгляду конкретно-історичних форм держав та засобів реалізації державного життя. Значна частина сучасних концепцій основана на розумінні держави як публічно-правового союзу народу, а права як основи цього союзу. Таке уявлення спрямоване на встановлення органічного зв'язку держави і правової системи з демократичними принципами, формами і методами суспільного та державного життя, за якими гарантуються права і свободи людини та громадянина [3, с. 192–203].

Розглядаючи співвідношення держави і права, слід також урахувати і різні підходи щодо розуміння природи й ознак держави.

Окремі вчені зазначають, що держава існує одночасно на різних рівнях суспільства, що доволі часто призводить до виникнення декількох “модулів” державності: а) субстанціонального – сукупності індивідів, що взаємозв’язані й взаємодіють; б) атрибутивного – групові, класові, етнонаціональні відносини тощо; в) інституціонального – сукупність норм і установ, які опосередковують соціальну діяльність держави. Тому співвідношення держави, права і правової системи слід розглядати не тільки на інституціональному, але й на субстанціональному та атрибутивному рівнях, адже право не можна обмежувати тільки його нормативною основою [34, с. 50–53].

Особливості взаємозв’язку права та держави випливають із самої природи права як примусової вимоги, категоричного імперативу, владного регулятора людської поведінки, засобу належного, необхідного. Саме з владного характеру правових норм випливає вольовий характер права.

Деякі учені, зокрема С. Алексєєв, підкреслюють, що зв’язок державної влади з правом – це органічний зв’язок, що створює сам феномен права і надає йому значення реального фактора в публічному житті суспільства. Значення державної влади для права знаходить виявлення у двох основних площинах: по-перше, в тому, що саме державна влада своїми актами (нормативними, судовими тощо) надає певним нормам і принципам рис позитивного права, передусім загальну нормативність, можливість чіткої юридичної визначеності змісту регулювання, з ширших позицій – якість інституціональності, а в цьому зв’язку – публічне визнання і загальнообов’язковість; по-друге, в тому, що саме державна влада забезпечує необхідними повноваженнями та належними засобами відповідні владні органи, правосуддя, а також через закони, інші юридичні форми визначає підстави та порядок їхньої діяльності, що і надає вагомій гарантії реалізації правових настанов.

На нашу думку, саме держава надає певної визначеності загальним правилам – юридичним нормам. Вона перетворює юридично обов’язкове на реальний правопорядок. Досліджуючи питання про вплив права на державу, необхідно також урахувати, що право – це не тільки і не стільки норма, яку встановлює держава, не судова практика і навіть не звичаєве право. Справжні витoki права, що визначають його соціальний зміст, кореняться не в державі, не в перерахованих джерелах права, а в системі реальних суспільних відносин, у відносинах власності [22, с. 30].

Правова система регулює всю сукупність відносин, що складаються у суспільстві, у їх багатоманітності та специфіці. Правова система – це активне, творче начало, вона формує та змінює суспільне життя, визначає напрями і форми поведінки учасників суспільних відносин. Вона повинна забезпечувати, зміцнювати законність як конкретизацію ідеалів свободи у поєднанні з ідеєю людської солідарності [29, с. 128].

Саме через право втілюється основне призначення культури – потенціал розумово накопичених духовних багатств творчості, покликаних обмежити та захистити людину від руйнівних сил природи і суспільство від тенденцій, пов’язаних із розпадом. Багатостороння залежність держави від права розкривається у внутрішній організації, структурі держави, її органів, в “зовнішніх” проявах. Право створює юридичні гарантії запобігання узурпації влади однією з її гілок. Демократична держава не може поза правом здійснювати свою діяльність. Без права воля держави не може бути загальнообов’язковою. Залежність держави від права розкривається під час реалізації функцій держави у різних сферах життя. Тут на перший план виступає опосередкований правом активний вплив держави на різні суспільні відносини [19, с. 147–150].

Так, держава впливає на поведінку особи засобами права і в межах права, а громадяни, своєю чергою, впливають на державу за допомогою права. Право закріплює специфічні інтереси націй і народностей у багатонаціональних державах.

Аналізувати проблему співвідношення держави і права треба на основі сутності та змісту принципу верховенства права. Деякі дослідники вважають, що він впливає із недержавного підпорядкування права, легітимованого суспільством. Як вважає А. Колодій, верховенство права – це офіційне визнання того факту, що право може існувати і поза інституціональною формою (нормативно-правовими актами) – у вигляді рівного і справедливого масштабу свободи, який

набуває виявлення саме у принципах правосвідомості, що є загальнозрозумілим, і таким, що використовується для самоврегулювання суспільних відносин [11]. Принцип верховенства права означає, що право є основою організації та життєдіяльності держави у вигляді її органів, посадових осіб, організацій тощо.

Складність взаємовідносин права, правової системи, держави, державної влади зумовлена характером самої влади. С. Алексєєв, оцінюючи його, вказує на певний парадокс: саме державна влада робить право правом, водночас являє собою явище, до деякої міри з ним, з правом не сумісне. Вона знаходить вираження щодо права як супротивний, а інколи і ворожий фактор [3, с. 196–197]. Ця парадоксальність, на думку С. Алексєєва, породжена внутрішньою суперечливістю самої влади, що є необхідним і конструктивним елементом оптимального способу життя людей, управління суспільними справами та водночас має підступну, потенційно небезпечну якість – тенденцію до “самозростання”.

Політологи звертають увагу на те, що влада без наміру свого постійного зміцнення втрачає динамізм і соціальну силу. Водночас спрямування до соціально невиправданої концентрації влади може призвести до досягнення нею критичної маси, перетворити її на самодостатню силу [30, с. 48–51].

На цьому шляху самозростання та поглиблення жорсткості влади основною перепорою, фактором, певною мірою здатним запобігти негативним тенденціям влади, забезпечити її ефективність, стає близький до влади соціальний інститут, або породження самої влади – право, правова система. Це пояснюється тим, що закони, правові системи мають водночас своє призначення, яке далеко не завжди збігається з улаштуванням влади, здатної вирішувати життєві проблеми вольовим наказом і адміністративним приборканням [6, с. 185–186]. Окрім того, право належить до тих зовнішніх соціальних факторів, які, завдяки своїм властивостям, здатні зробити владу соціально визначеною величиною, “приборкати” владу, зняти напругу або обмежити її крайні, соціально небезпечні руйнівні прояви.

Людина завжди відчуває тиск з боку влади, зазначає Б. Рассел, але, якщо останньою є держава зі своєю розгалуженою системою правоохоронних органів, то необхідність приборкання влади висувається на перший план, оскільки від її зловживань, що мають найрізноманітніші прояви, страждає передусім громадянин [2, с. 192–194]. В умовах авторитарних і тоталітарних режимів влада проявляє нестійкість, нетерпимість до правових постулатів і принципів, має намір перетворити їх на придаток державних і політичних установ для виправдання та підтримання свавільних акцій влади. У такому суспільстві правова система як нормативно-ціннісний регулятор не може зайняти гідного місця, її пригнічує авторитаризм влади, оснований на групових, вузькокласових, кланових, етнічних чи ідеологічних інтересах.

Отже, можемо констатувати, що правова система виконує специфічну функцію обмеження влади. Це необхідно, оскільки одні владні суб'єкти прагнуть до розширення своїх функцій, задовольняючи честолюбство, інші прагнуть до надмірного збагачення, адже влада, як ніщо інше, легко переплавляється у власність. Правова система сприяє посиленню раціонально-правової або легітимної влади, що спонукає громадян до правослухняності, до дотримання законів, у межах яких обираються та діють представники влади [1, с. 37–42; 247].

Владне панування в суспільстві не окремої особи, а закону захищає суспільство від можливої волонтаристської діяльності урядовців, здатних завдати йому великих збитків. Право регулює поєднання владою обох її сторін – примусу як силового панування та примусу як усвідомленої підлеглості громадян законові. Демократичне суспільство, як показує багатовіковий досвід, не можна побудувати лише на одному насильстві чи на лише позитивних стимулах [31, с. 10–15].

Право впливає на державу, упорядковуючи діяльність державного апарату, встановлюючи компетенцію її органів [12, с. 275–276]. Так, конституційний принцип поділу влади передбачає різні форми правового забезпечення: розподіл функцій і компетенцій між державними органами, закріплення певної самостійності кожного органу влади для визначення своїх повноважень, недопустимість втручання в прерогативи один одного і їх сполучення, наділення кожного органу можливістю протиставляти свою думку рішенням іншого органу, недопущення належності всієї повноти влади одній із гілок, наявність в органів влади дієвого контролю дій один одного і

неможливість неконституційної зміни компетенції органів держави. Право забезпечує, одночасно, єдність і гармонійність влади; органи державної влади у сукупності мають компетенцію, необхідну для здійснення функцій і виконання завдань держави; різні органи держави не можуть встановлювати тим самим суб'єктам за тих самих обставин правила поведінки, що виключають одне одного [33, с. 58–70]. Право в демократичному суспільстві виступає нормативним утворенням, що займає визначне місце в політичній та державній владі. З огляду на це право повинно гарантувати надійно впорядковане життя, справляти інформаційний, ціннісно-мотивувальний і безпосередній регулювальний вплив на суспільні відносини в межах певного простору, часу, кола осіб [20, с. 414–415].

Значною мірою співвідношення держави і права залежить від ступеня прогресивності суспільного устрою, розвитку демократії та правової культури, особливо в умовах розвинутого громадянського суспільства. У країнах із авторитарними режимами влада, навпаки, намагається підкорити собі правові інститути, зробити їх слухняною іграшкою у своїх руках. За таких умов правовий розвиток не має надійної оптимістичної перспективи. Тільки боротьба за право веде до плідного процесу становлення та розвитку всього комплексу інститутів сучасного громадянського суспільства [3, с. 196–203].

Історична еволюція права полягала в зростанні та зміцненні закладених в нього глибинних природно-правових гуманітарних начал, його глибинного суто людського змісту, істинного призначення. Розглядаючи питання про співвідношення держави і права, треба врахувати також історичну еволюцію держави і права в напрямі історичного розвитку принципу гуманізму. С. Алексєєв розрізняє чотири основні сторони позитивного права: право сильного, право влади, право держави, право громадянського суспільства [3, с.222].

Принцип пов'язаності держави правами і свободами людини і громадянина, їхніми інтересами пронизує всю політико-правову надбудову суспільства [9, с. 109–110]. Цей принцип не може абсолютизуватися або розглядатися без зв'язку з іншими принципами. Він передбачає можливість для особи будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, необхідність якомога повнішого законодавчого врегулювання прав і свобод людини з тим, щоб усі важливі сфери прав людини в суспільстві були врегульовані, а також потребу його розгляду у нерозривному зв'язку з вимогою не завдавати шкоди правам інших осіб, необхідністю утримання від неправомірних дій, можливістю обмеження прав і свобод людини у визначених Конституцією межах.

Отже, за всієї генетичної єдності державної та правової систем, вони розвиваються як відособлені, з власною природою і призначенням підсистеми суспільства. Правова система виступає як інструмент забезпечення державного владарювання і управління, що здійснює державну діяльність, забезпечує реалізацію державних завдань і функцій. З іншого боку, держава та її органи створюють необхідні умови функціонування правової системи, сприяють правовому упорядкуванню різних аспектів суспільного життя та утіленню вимог соціального прогресу в поведінці членів суспільства.

Саме завдяки чіткому конституційному закріпленню та правовому забезпеченню прав і свобод людини і громадянина стає не лише можливою, але й цілком реальною ефективною взаємодією між громадянським суспільством та правовою державою, що утворюють органічну єдність.

У результаті правового забезпечення розвитку приватної сфери, плюралізму ідей, цінностей та соціальних ініціатив, самого існування цих різних і суперечливих інтересів у громадянському суспільстві виникає ідея правової держави як втілення загального інтересу та гаранта захисту прав людини, свободи особи, пріоритету громадянських прав порівняно з державними законами; відокремлена від держави структура суспільства, яка утворюється різними асоціаціями та добровільними об'єднаннями людей; відповідна вільним ринковим відносинам політична система, у якій держава є похідною від громадянського суспільства та процесів, що відбуваються в ньому; сфера вільної реалізації безпосередніх різноманітних інтересів громадян.

У контексті вищезазначеного доречно навести загальну політико-правову характеристику взаємодії держави та громадянського суспільства.

Громадянське суспільство має великі резерви активізації взаємодії з державою, що пов'язані насамперед зі сферою соціальної активності держави [26, с. 36]. У відносинах із громадянським суспільством правова держава постає як сукупність специфічних, у певний спосіб ієрархізованих організацій, які вбачають свою мету в реалізації інтересів суспільства і надають людям конкретні послуги. Інакше кажучи, правова держава у своїй взаємодії з громадянським суспільством постає у формі певної адміністративної структури, що діє відповідно не до законів влади чи принципів соціального макрорегулювання, а до логіки партнерства. Тобто правова держава є державою громадянського суспільства, оскільки це поняття охоплює цілу низку позитивних рис, характерних саме для громадянського суспільства [13, с. 121]. Ці риси можна розглядати у трьох аспектах. По-перше, у правовій державі: громадянам забезпечується гідне життя в плані матеріального забезпечення та соціального захисту; по-друге, їм гарантована особиста свобода; по-третє, в суспільстві культивується та забезпечується соціальна злагода та мирне розв'язання будь-яких соціальних суперечностей.

При цьому традиційний поділ, здійснюваний вищими органами державної влади, на панівних і тих, ким управляють, зазнає суттєвих змін [16, с. 57]. Громадянське суспільство контактує із правовою державою як клієнт, який отримує від неї певні послуги. Оскільки ж державні організації здебільшого є монополістами в наданні послуг лише у деяких галузях, то за всіма членами та інститутами громадянського суспільства юридично визнається право самостійного розв'язання широкого кола питань. Відтак громадянське суспільство конститується рівно настільки, наскільки у всіх громадян з'являється реальна можливість вибору та свобода звернення до різних засобів та джерел задоволення своїх потреб.

Хоча щодо засобів задоволення потреб громадян треба зробити одне зауваження: правова держава визнає будь-які, окрім протиправних, тобто таких, які, наприклад, згідно зі ст. 7 Кримінального Кодексу України передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечними діяннями, що посягають на суспільний лад країни, його політичну й економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також іншими передбаченими кримінальним законодавством суспільно небезпечними діяннями, які посягають на правопорядок [14]. Тому за наявності у правовій державі різних можливостей задоволення суспільних потреб громадянське суспільство набуває законного конституційного права на змістове виявлення своєї громадянської активності та самостійності.

Отже, на нашу думку, взаємодіючи з громадянським суспільством, соціальна, правова держава повинна гарантувати і юридично забезпечувати такі правові норми: свободу партій та асоціацій; обмеження монополії держави (зокрема щодо об'єктів природного походження та засобів масової інформації державна власність не визнається взагалі, а щодо окремих видів діяльності державна монополія можлива лише в межах здійснення безпосередніх функцій держави, але так, щоб державна власність ніколи не перевищувала власності громадянського суспільства); розширення меж правового регулювання допускається лише за умов одночасного розширення свободи індивідів; заборону цензури, з чого випливає те, що оприлюднення достовірної інформації, яка компрометує державу чи її посадових осіб, не може бути підставою для притягнення розповсюджувачів цієї інформації до відповідальності; право петицій, зборів та мітингів, обмеження на які можуть мати виключно процедурний характер.

Разом із тим, найважливішою передумовою правової держави є формування громадянського суспільства, в якому б реально та ефективно забезпечувався вільний та усебічний розвиток кожної особистості, функціонування демократичних громадянських інститутів, що забезпечують свободу слова та інформації, гарантують силою громадської думки і суспільною мораллю вільні вибори, існування легальної опозиції та багатопартійність, унеможливають узурпацію влади [9, с. 236].

Згідно із сучасними поглядами, поряд із правовою державою повинно розвиватися громадянське суспільство, але так, щоб ці дві сили перебували у діалектичному взаємозв'язку, а не підпорядковувалися тим самим керівникам [23, с. 141]. Головне для держави – здатність установлювати норми для плюралізму державних і приватних суб'єктів. Тобто потрібна така держава, яка б більше гарантувала соціальні права і менше займалася управлінням. Ось чому метою

правової держави є не стільки підтримка плюралістичної структури громадянського суспільства, скільки саме її створення [21, с. 135].

Ще одна необхідна умова розвитку демократичної, правової держави – наявність громадянського суспільства, що постає як сфера реалізації економічних, соціальних, етнопонаціональних, культурних, релігійних, екологічних та інших громадських інтересів, які перебувають поза безпосередньою діяльністю держави, що опосередковує її відносини з індивідами. Відповідно що розвиненіша ця сфера громадянського суспільства, то ефективніша соціальна та правова захищеність індивіда.

Екстраполоючи отримані результати на сучасні політико-правові реалії в Україні, треба визнати, що ми лише стали на шлях розбудови громадянського суспільства. І це не дивно, адже громадянське суспільство є продуктом тривалого історичного розвитку, тому було б нереальним очікувати, що українське суспільство одразу ж після досягнення політичної незалежності зможе створити всі необхідні передумови для формування громадянського суспільства та відповідної йому правової держави. Маючи на увазі взаємозв'язок правової держави та громадянського суспільства і наголошуючи на існуванні дієвої системи контролю над державною владою, слід чітко усвідомлювати два аспекти. З одного боку, йдеться про саме громадянське суспільство, яке покликане запобігати пантократичним тенденціям державної влади. Хоча контроль у громадянському суспільстві не зводиться до простої схеми “одні працюють – інші контролюють”. Ідея контролю, здійснюваного громадянським суспільством, значно глибша: вона ґрунтується на прозорості та відкритості всієї системи функціонування владних інститутів, їх відповідному правовому забезпеченні, що в кінцевому підсумку унеможлиблює приховування “невигідної” інформації, завдяки чому контролювальними за цих умов стають якщо не всі, то переважна більшість [28, с. 82].

З іншого боку, треба пам'ятати про соціальну, правову визначеність такої держави. З позиції конституційного права не так уже й важко вирішити питання щодо конституційної відповідальності посадових осіб державної влади. Проте коли йдеться про притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держави та народних депутатів за прийняття ними рішень, неадекватних принципам правової держави, то виникають змістові проблеми. У цьому контексті варто згадати розробки таких вітчизняних учених, як А. Заєць, А. Селіванов, М. Козюбра, Ю. Тодика, В. Копейчиков, П. Рабінович, котрі, визначаючи поняття правової держави, вказують на те, що вже за дефініцією ця держава не є зразком класичного етатизму, а є, так би мовити, державою другого рівня, тобто такою, що свідомо за допомогою конституційно-законодавчого процесу накладає на свою діяльність істотні обмеження та обов'язки. Тому є всі підстави стверджувати, що правова держава та громадянське суспільство значною мірою “на одному боці” у тому сенсі, що сама концепція правової держави виступає тією формою діалектичного політико-правового синтезу, який ліквідує суперечності між державою та суспільством, державною владою та правом, загальними та індивідуальними інтересами.

Констатація цього положення логічно приводить до необхідності дослідження не просто інститутів громадянського суспільства, а насамперед їх зв'язку з тими формами самообмеження влади, які виникають у результаті запровадження принципів правової держави. Обмеження держави та контроль над владою виявляється насамперед у конституційних чинниках, які формують основу конституційно-правового ладу та надають тій чи іншій державі структурної визначеності. Щоб підтвердити цю тезу, необхідно звернутися до безпосередньої сфери права і продемонструвати цей зв'язок на прикладі України. Адже ухвалення нової Конституції та проголошення України соціальною, правовою державою визначило не лише нові загальні засади організації державної влади, але й зумовило необхідність створення нових правових інститутів [28, с. 82]. Обмежувальна роль принципів правової держави, закріплених у Конституції України, полягає в тому, що ці норми “виконують обмежувальну роль щодо безпідставного втручання держави в життя людини і суспільства, у функціонування громадянських об'єднань та політичних партій” [28, с. 82]. Особливе місце в системі чинників унормування держави, обмеження державної влади та забезпечення юридичних механізмів її функціонування [9, с. 97] посідає поняття “правова”. Отже, що ж це за

принципи правової держави, що дають змогу розглядати її не як опонента громадянського суспільства, а як союзника в процесі гарантування та захисту громадянських прав?

Розглянута у своєму соціальному аспекті правова держава згідно з Конституцією України бере на себе зобов'язання забезпечити кожному громадянину гідні умови життя (ст.48) [9, с. 21], соціальну рівність (ст.24) [9, с. 10], здійснювати соціальний захист та надавати соціальну допомогу. За виконання цих зобов'язань держава відповідає як політично, так і юридично, а тому виконання державою своєї соціальної функції, з погляду конституційного права, є однією з найважливіших умов легітимації влади. Що ж до забезпечення основних прав людини, що гарантуються правовою державою і мають вагомe значення для успішного функціонування громадянського суспільства, то слід указати на юридичну та методологічну потребу в такій сукупності суб'єктивних прав, правових механізмах та інституціях, які давали б можливість людині захистити свої права перед державою, її органами та посадовими і службовими особами, поставити правові вимоги до держави, щоб юридично змусити її виконувати Конституцію та державні закони.

Аналізуючи глибинний характер взаємодії та взаємозв'язку між правовою державою та громадянським суспільством, ми обов'язково фіксуємо дві складові цього співвідношення. З одного боку, сама правова держава не є певною суспільно-політичною формою переходу до чогось досконалішого. Вона ніколи не є засобом, а завжди – необхідною політико-правовою оболонкою демократичного, громадянського суспільства, якої останнє не може позбутися [7, с. 17], на кшталт “старого одягу”. З іншого боку, ми є свідками зворотного логічного зв'язку: як тільки фіксуємо правову форму організації державної влади, паралельно відзначаємо елементи громадянського суспільства. Ці два поняття не просто взаємно доповнюють, а зумовлюють одне одного, тобто це передбачає необхідність існування “свого іншого”, як писав Г. Гегель.

Визначаючи специфіку взаємозв'язку громадянського суспільства та правової держави, під громадянським суспільством ми насамперед розуміємо структуру недержавних самоорганізованих груп, які, за визначенням Ф. Шміттєра [32, с. 16], мають чотири ознаки: 1) повинні планувати та реалізовувати колективні акції щодо захисту чи досягнення своїх інтересів; 2) незалежні як від органів державної влади, так і від приватних корпоративних об'єднань; 3) не прагнуть підмінити державні структури, захопити державну владу; 4) завжди згодні діяти у межах легітимно встановлених законом політико-правових норм.

У будь-якому суспільстві повинна бути вільна співпраця між усіма секторами: державним, недержавним, підприємницьким та науковим, оскільки пов'язаний із цим діалог створює всім секторам рівні можливості для конструктивного розвитку демократії та політико-правових засад правової держави. Ч. Вайз пропонує розглядати цю структуру самоорганізованих груп, що утворюють найважливішу ознаку громадянського суспільства як реально діючу систему неурядових організацій. Останні є неприбутковими, покликані надавати соціальні послуги або представляти конкретні інтереси у суспільстві. Неурядові організації зазвичай, як зазначає Ч. Вайз [4, с. 59], мають невеликий апарат, що нерідко складається з добровольців, та невеликий поточний бюджет. Їхні кошти, як правило, утворюються з пожертвувань приватних осіб та компаній. Хоча неурядові організації, за визначенням, діють незалежно від уряду, але, як правило, вони широко застосовують практику конструктивної співпраці з урядом.

Усі теоретичні здобутки західної науки щодо правового забезпечення державою вільної діяльності основних інститутів громадянського суспільства в українських умовах мають зазнати певного коригування. Це зумовлено, насамперед, специфікою історико-правового та політичного розвитку України. Політична організація нашого суспільства тривалий час не забезпечувала правового задоволення інтересів громадянського суспільства та окремо взятих громадян. Що ж до сучасної ситуації, то реально в Україні існує не правова держава, а “механістична демократія”, яка діє за принципом “все купується і все продається” [10, с. 77]. Тому необхідно пройти через надзвичайно важливе та відповідальне випробування зрілості української державності, а саме – розбудову соціальної, правової держави. Для цього необхідна організація управлінських структур, які абсолютно не залежать від політичної боротьби і діяльність яких повинна бути спрямована на забезпечення та захист інтересів громадянського суспільства. Ці структури повинні надавати

допомогу інститутам громадянського суспільства, знаходити з ними компроміси, щоб запобігти виникненню суспільних потрясінь. Хоча, згідно із засадничими принципами юридичної науки, розвиток будь-якого суспільства і будь-якої держави завжди супроводжується суперечностями, однак політико-правова концепція правової держави передбачає, що остання бере на себе обов'язок нагляду за тим, щоб боротьба інтересів, навіть усередині самого громадянського суспільства, завжди відбувалася у цивілізованих межах правового життя, які визначають автономію і абсолютну цінність кожної окремої людини.

Істотною складовою успішної розбудови в Україні правової держави є увага до проблем громадянського суспільства. Адже його розуміють не як сферу панування приватних інтересів, а як усю сукупність позадержавних суспільних відносин. Для громадянського суспільства характерна не лише наявність приватних, індивідуальних чи групових інтересів, але й здатність до саморегулювання, готовність і бажання підпорядковувати власні інтереси загальним. Державна влада у громадянському суспільстві – це не примус, а загальна воля, властива будь-якій спільноті, яка може зобов'язувати вільну людину до чогось, підпорядковувати її собі [24, с. 57]. З огляду на це приватна власність та визнання приватного інтересу не завжди і не обов'язково приводять до становлення громадянського суспільства.

Ще один важливий висновок, який випливає з аналізу взаємозв'язку між суспільством та правовою державою, полягає в тому, що критерій загального блага, проголошений соціальною державою, по суті є невід'ємною складовою поняття правової держави, оскільки остання повинна піклуватися не просто про захист прав та свобод особи, розвиток ринку та приватної власності, але й про виховання громадянського світогляду. Правова держава завжди опікується й справедливістю, що набуває втілення у соціальних функціях держави. У зв'язку з цим достатньо пригадати бодай одне з програмних положень німецької соціал-демократії про нерозривну єдність між соціальною державою, правовою державою, громадянським суспільством та демократією: ні демократія, ні дотримання прав людини не забезпечені доти, доки вони не підкріплені соціальним добробутом та прагненням до реалізації суспільної справедливості. Результатом взаємозв'язку громадянського суспільства і правової держави є створення системи загального добробуту та соціального захисту, яка конститується як з боку правової держави, так і з боку громадянського суспільства. Щодо правової держави, то її діяльність передбачає: 1) забезпечення членам громадянського суспільства високого прожиткового мінімуму та надання матеріальної допомоги тим, кому вона об'єктивно необхідна; 2) усебічний правовий захист громадян від злочинних дій, адміністративної сваволі, ідеологічного тиску та будь-якої політичної цензури; 3) забезпечення максимальної стабільності правового, політичного та економічного життя суспільства; 4) захист громадянських, політичних, економічних прав і свобод, які відповідають принципам правової держави; 5) забезпечення екологічної безпеки членів суспільства; 6) створення умов, за яких громадяни отримують необхідні засоби для гідного існування будь-якими шляхами, що не суперечать закону; 7) удосконалення умов праці для членів суспільства, що працюють, та їх захист від негативного впливу ринкової економіки.

Проведений аналіз дає підстави зробити висновок про те, що діяльність громадянського суспільства реалізується у таких напрямках: 1) забезпечення функцій контролю установчої влади над правомірністю дій органів державної влади; 2) стимулювання громадянської активності; 3) досягнення дієвого консенсусу між інститутами державної влади та широкими колами громадськості; 4) створення сприятливої соціально-психологічної атмосфери як у суспільстві загалом, так і в його окремих структурах; 5) репрезентація інтересів усіх громадян і на місцевому, і на загальнодержавному рівні; 6) контроль за розподілом привілеїв у суспільстві.

Питання розбудови в Україні правової держави та громадянського суспільства насамперед зумовлюють глибинну необхідність проведення відповідних змістових теоретико-правових досліджень, які дали б змогу реформувати відносини влади, систему законодавства та державні механізми на змістовій науково-теоретичній основі. Адже, ставлячи за мету побудову правової держави, ми наражаємося на небезпеку, що кожен тлумачитиме цей термін на власний розсуд, не з позиції історичної доцільності та світового політико-правового досвіду, а відповідно до партійних

чи навіть популістських інтересів. Неузгодженість дій і позицій різних гілок державної влади в Україні, як зазначають В. Тацій та В. Годика [27, с. 34], а іноді відверто конфронтаційний стиль взаємовідносин між ними зумовлені значною мірою відсутністю чіткої концепції реформування суспільства, невизначеністю до кінця внутрішніх і зовнішніх пріоритетів у державотворенні, хаотичністю реформування правової системи.

Висновки. Не викликає сумнівів теза про те, що громадянському суспільству повинна відповідати і держава нового типу – правова держава, активне формування якої відбувається паралельно з розбудовою громадянського суспільства. Тому завданням Української держави є створення міцних передумов громадянського суспільства, з одного боку, і перетворення самої держави на соціально-політичний інститут із новими функціями, які б відповідали потребам громадянського суспільства, – з іншого. Своєю чергою, поступ до правової держави залишатиметься фіктивним доти, доки держава вважатиме громадянське суспільство, як пише О. Винніков [5, с. 4], “некерованою і небезпечною масою”. Тому будь-які політико-правові чи економічні перетворення ніколи не досягатимуть мети без підтримки громадянського суспільства, участі громадян у процесі прийняття та реалізації суспільно важливих рішень з економічних, соціальних та культурних проблем. Адже, незалежно від того, про яке “диво” йдеться, ретельний політико-правовий аналіз завжди фіксує, по-перше, чітко вибраний соціальний напрям розвитку правової держави, по-друге, свідому настанову на тісну співпрацю і взаємодію з громадянським суспільством.

На нашу думку, розбудова в Україні правової держави, як і становлення всієї сукупності форм та механізмів громадянського суспільства, – це тривалий процес, у якому мають взяти участь і державні органи та установи, і самі громадяни. Основною метою цих дій повинна стати розбудова справді самоврядної громади, де жоден громадянин не буде відчужений від знарядь та результатів своєї праці, а основні принципи самоврядування реалізовуватимуться у політиці та економіці й сама держава виступатиме надійним гарантом від авторитарної сваволі.

Проте така “перспективність” правової держави та громадянського суспільства не повинна впливати на сам підхід щодо дослідження відповідних понять і концепцій [20, с. 43]. Адже те, що доволі часто здається нам лише теоретичним ідеалом, не означає, що воно ніколи не стане реальністю. І в цьому сенсі ми можемо приєднатися до слів Ламартіна: “Ідеали це не що інше, як передчасні істини”.

1. Freund J. *L'essence du politiane* / J. Freund. – 1985. – P. 37–42, 247. 2. Russel B. *Poverly* / V. Russel. – London, 1985. – P. 192–194. 3. Алексеев С. С. *Восхождение к праву: поиск решения* / Сергей Сергеевич Алексеев. – М.: Норма, 2001. – С. 192–222. 4. Вайз Ч. *Чинівництво під парламентським контролем* / Ч. Вайз // *Питання відкритості влади*. – К., 1997. – С. 59. 5. Винніков О. *Громадські організації в Україні: новий поступ з новим законодавством* / О. Винніков, А. Ткачук // *Голос громадянина*. – 1997. – № 4. – С. 4. 6. *Государственное право Германии: [сокращенный перевод нем. семитомного издания]* / [издатели Й. Изензее, П. Кирххов]; РАН. Ин-т гос-ва и права. – М., 1994. – Т.2. – С. 185–186. 7. *Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования* / отв. ред. Манов Г. Н.; АН СССР. Ин-т гос-ва и права. – М., 1991. – С. 17. 8. *Задоянчук О.І. Громадянське суспільство* / Олександр Іванович Задоянчук; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Знання, 1999. – С. 8, 10. 9. *Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду* / Анатолій Павлович Засць. – К.: Парламент. вид-во, 1999. – С. 10, 21, 97, 109–110, 236. 10. *Каганець І. Утопія? Програма максимум* / І. Каганець // *Українські проблеми*. – 1997. – № 2. – С. 77. 11. *Колодій А. М. Принципи права України* / Анатолій Миколайович Колодій; Нац. акад. внутр. справ України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 54. 12. *Комаров С. А. Теория государства и права: учеб.-метод. пособие: [крат. учеб. для вузов]* / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М.: Норма: ИНФРА – М, 1999. – С. 275–276. 13. *Медведчук В. В. Україна: актуальні питання розвитку суспільства, держави і права* / Віктор Володимирович Медведчук. – К.: Інтерпрес, ЛТД, 1999. – С. 121, 144. 14. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу*

України від 5 квітня 2001 року / А. М. Бойко [та ін.]; за ред. М. І. Мельника [та ін.]. – К.: Каннон; А.С.К., 2003. – 1104 с. 15. Неновски Н. Единство и взаимодействие государства и права / Нено Неновски. – М., 1983. – С. 8–10. 16. Нижник Н. Конституційно-правова основа діяльності та повноваження уряду України / Н. Нижник, А. Дуда // Вісн. Укр. акад. держ. управ. при Президентові України. – 1999. – № 1. – С. 57. 17. Палиенко Н. И. Учение о сущности права и правовой связанности государства / Николай Иванович Палиенко. – Х., 1908. – С. 283–284, 321, 342. 18. Політологія: [підруч. для студ. вузів] / Дзюбка І. С. [та ін.]; за заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. – К.: Вища школа, 1998. – С. 174. 19. Право и власть: [сб. ст.] / под общ. ред. М. Л. Вышинского. – М.: Прогресс, 1990. – С. 147–150. 20. Проблемы общей теории права и государства. – М., 1999. – С.3, 414–415. 21. Пройсс У. Модели конституционного развития и перемены в Восточной Европе / У. Пройсс // Полис. – 1996. – № 4. – С. 135. 22. Рабінович П. Громадянське суспільство і права держави (загальнотеоретичні міркування) / П. Рабінович // Укр. право. – 1996. – Чис. 3. – С. 29, 30. 23. Речицкий В. В. Конституционализм. Украинский опыт / Всеволод Владимирович Речицкий. – Х.: Фолио, 1998. – С. 141. 24. Рябов С. Основи політичної культури / С. Рябов // Розбудова держави. – 1997. – № 12. – С. 57. 25. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави: [для гуманітар. ф-тів] / Сергій Геннадійович Рябов. – К.: Тандем, 1996. – С. 80. 26. Соловьев А. И. Три облика государства – три стратегии гражданского общества / А. И. Соловьев // Полис. – 1996. – № 6. – С. 36. 27. Тацій В. Функціонування державної влади в аспекті конфліктології / В. Тацій, В. Тодика // Право України. – 1997. – № 8. – С. 34. 28. Тетерук С. Парламент без білих рукавичок / С. Тетерук // Віче. – 1997. – № 12. – С. 82. 29. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек // Вопр. философии. – 1990. – № 10. – С. 128, 132–133. 30. Халипов В. Ф. Власть. Основы кратологии / Вячеслав Филиппович Халипов. – М., 1985. – С. 48–51. 31. Чиркин В. Е. Основы государственной власти / Вениамин Евгеньевич Чиркин. – М.: Артикул, 1996. – С. 10–15. 32. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16. 33. Энтин Л. М. Разделение властей: опыт современных государств / Лев Матвеевич Энтин. – М., 1995. – С. 58–70. 34. Явич Л. С. Общая теория права / Лев Самойлович Явич. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 288 с.